

НАЛИВАЙКО В МІДЯНІМ БИЦІ.

ПРИЧИНОК ДО ІСТОРІЇ ЛЕГЕНДИ.

I.

Медицина знає певні дідичні хороби, фізіольогічні збочення чи атавізми, що держачи ся в однім роді проявляють ся ріжно у ріжних осібників, перескакують одну, дві або й більше генерацій, щоб потім проявити ся в осібниках пізних поколінь, там, де її ніхто й не надіяв ся. Девчому анальогічне явище виказує й усе цивілізоване людство, та величезна сім'я, звязана з собою не вважаючи на географічні, політичні та національні ріжницї величезною масою спільних традицій, поглядів та привичок: і в тій величезній сім'ї живуть певні духові інклінації, жорстокі збочення, дикі скоки фантазії, що виринають то тут то там, у однім чи другім віці, в таких чи иньших формах, але з ідентичним основним характером. Історія знає масові психічні зарази, знає віки переваги аскетичних уподобань, переваги містики, замилювання до жорстокости в ділах і творах фантазії, знає й поодинокі симптоми, повісти та легенди, що мов мікроскопійний грибок літають у повітрі; осідають та розростають ся в місцях та часах далеко віддалених, прилягають до осіб розділених від себе сотками миль і тисячолітами часу, хоча без сумніву завдяки якійсь далекій покревности ситуації та обставин, які для дослідника не все й видні виразно.

Один із таких капризних симптомів великої психольогії цивілізованої душі хотів би я обговорити ближше, звести до купи те, що знаємо про його появу і пошукати його жерел. Се відоме загально оповіданє про спаленє козацького ватажка Павла

Наливайка в мідянім биці в Варшаві. Добру нагоду до сих уваг дає праця д. В. Доманицького „Козаччина на переломі XVI—XVII в.“, власне надрукована в „Записках“, і в якій на стор. 120—124 зведено до купи звістки про смерть Наливайка,

Найважнійша і історично найвартнійша з тих звісток, се цитований д. В. Доманицьким лист Федора Скумина до кн. Криштофа Радзівіла, по якому Наливайка насамперед стято, а потім четвертовано. Ся звістка, взята з приватного листу, тим важнійша, що Скумин, високий достойник литовський, був у ту пору в Варшаві і мабуть власною особою був присутний при смерті Наливайка, а при тім як чоловік своїми симпатіями далеко ближший до Руси як до Польщі, не мав ніякого інтересу таїти нічого, отже певно не був би промовчав ніяких жорстокостей, як би вони були супроводили Наливайкове страчене.

На жаль, дальше тверджене д. Доманицького, що особливо руським пізнійшим літописцям мусимо завдячити фантастичне розмальоване страчення Наливайка, і що особливо версії про насаджене йому на голову розпаленого вінця і посаджене його на розпаленого (зелізного) коня „у польських літописців нема“ (стор. 123), мусимо вважати помилкою. Власне ся версія, яку повтаряють козацькі літописці: Грабянка, Самовидець, Рігельман, Київська літопись, Лизогубівська літопись, компіляція Луконського, має своє жерело, на скільки можемо догадувати ся, в польських мемуарах. Польський письменник із першої половини XVII в. кс. Йончинський (Jęczyński, не Петро Янчинський, як хибно за Бантишем Каменським цитує д. Доманицький, роблячи Петра з лат. Pater) у своїй рукописній Vita Zolkiewskii (Оссол. рукоп. ч. 1687) каже виразно, що витерпівши в тюрмі довгу муку від безсонниці Наливайко „tandem vero equo candenti impositus fuit, ac candenti corona coronatus, denique capitis sententiam tulit“¹⁾.

¹⁾ Див. Johann Christian Engel, Geschichte der Ukraine und der Kosaken (Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie durch eine Gesellschaft der Gelehrten in Deutschland und England ausgefertigt. Acht und vierzigster Theil. Halle 1796), стор. 106, нота. Правда, в тій самій ноті Енгель покликаєть ся з разу на якісь, очевидно руські, „handschriftliche Annalen“, у яких стоїть, що Наливайка у Варшаві „на мідяному (sic!) wolu wpaleno“, очевидно „на мідяному“, але він зараз же цитує кс. Йончинського як авторитетне вяснене, і то цитує його з того самого рукопису бібліотеки Оссолінських у Львові, який зберегаєть ся тут і доси.

Тямлячи, що Йончинський писав коло половини XVII в., в часі, коли Європа день у день гляділа на страховища 30-літньої війни та ріжних контрреформацій, нам не буде дивно, що він і на страчене Наливайка переніс одну з тих жорстокостей. Саджане на залізного чи то „мідяного“, се-б то до червоности розпеченого „коня“, або, як каже Київська літопись, „вожене на мідяній кобилі“ було в західній Європі з давен давна практикованим способом тортури чи радше передсмертної кари і полягало на тім, що злочинця саджали на уставлену мов зидель розпечену штабу заліза. Чи була така кара практикована і в Польщі, не знаємо, але фантазія польських криміналістів нераз іще вертає до неї, між иньшим і при описах смертної кари Гонти. Такий „мідяний кінь“ був ніби жорстокою пародією королівського престолоа, і ся кара постигала звичайно нещасних претендентів або в загалі таких бунтівників, що добивали ся для себе якоїсь удільної власти в ущерб легальної королівської. А що в очах Поляків Наливайко (як і пізнійший Гонта) як перший історичний ватажок козацької та хлопської черні був рівночасно першим історичним репрезентантом автономічних змагань українського народа против верховенства Польщі ¹⁾, то й не диво, що польські мемуаристи побачили в ньому небезпечного претендента, що простягав руку на єдність „корони“, і в своїй уяві наділили його хоч по смерти карою відповідною для злочинців тої категорії.

Коли під пером українських письменників отся легенда про Наливайка й зробила деяку еволюцію, то се був лиш один крок, а власне той, який ділить версію Йончинського і козацьких літописців від тої версії, яку маємо в „Історії Руссов“ псевдо-Кониського, властиво Полетики. В тій інтересній історичній праці читаємо, що після успішної битви козаків із Жолкевским під Чигирином Наливайко з полковником Лободою, полковим судією Федором Мазепою і київським сотником Яковом Кизимом їдуть як делегати на сойм до Варшави в 1597 році. „По приїздѣ Гетмана и депутатовъ въ Варшаву въ первую ночь взяты они на квартирахъ подъ караулъ и повержены тогдаже въ подзем-

---

¹⁾ Значу тут, що швидко по смерти Наливайка Поляки починають усіх українців дразнити „Наливайками“. Мусіли вони сим прозвищем дуже докучати Українцям, коли скарги на нього йдуть аж до короля і попадають у тодішню полемічну літературу, особливо в „Лямент“ та „Юстіфікації“ Смотрицького, в записки многих сучасників.

ную темницю, а по двохъ дняхъ безъ всякихъ спросовъ и сужде-ній вывели Гетмана и съ нимъ Лободу и Мазепу и Кизиму на площадь и объявивъ имъ вину гонителей на вѣру Христову, посадили живыхъ въ мѣднаго быка и жгли быка того малымъ огнемъ нѣскольکو часовъ, пока вопль и стонъ страдальцевъ былъ слышенъ, а наконецъ тѣла замученныхъ въ томъ быку сожгли въ попель. Се жестокое и безчеловѣчное варварство выдумано римскимъ духовенствомъ по правиламъ и мастерству ихъ священной инквизиціи, а произвели его въ такое безстыдное дѣйствіе вельможи польскіе, владѣвшіе вмѣстѣ съ примасомъ всѣмъ королевствомъ“¹⁾).

Отсю версію „Исторіи Руссов“ повторив потім Бантиш Каменський; мабуть із сих книжок вона пішла гуляти з уст до уст між козацькими потомками і знайшла собі відгук в однім оповіданю О. Стороженка, який представляє діло так, що Ляхи не можучи видушити від Наливайка ніякими муками крику та стогону посадили його в мідяного бика та палили під ним огонь надіючи ся, що він закричить, та Наливайко був сильний козак: згорів на вуголь і не застогнав ані разу.

Вже в XVIII віці вчений Німець Енгель добачив подібність між оповіданєм про смерть Наливайка і старинною повістю про аргігентського тирана Фаляріса (*Gesch. der Ukraine*, 106); ту саму подібність зазначив і Куліш у своїй „Крашанці“ доказуючи, що історія геройської боротьби козацтва з Поляками, се переважно видумки фанатичних попів або пяних кобзарів, яким можуть вірити тільки нетямучі та засліплені своєю антикультурністю новійші „потомки гайдамаків“. Правда, він не міг навести ані одного з новійших серіозних істориків, який брав би на віру легенду про смерть Наливайка в мідянім биці, а мов на перекір йому „Исторія Руссовъ“, що виявляє крайню редакцію сеї легенди, показала ся ділом не попа, а власне потомка козацької старшини і чоловіка на свій час передового (був членом Катерининської комісії для уложеня російської конституції), тоді як друга версія про муки завдані Наливайкови перед смертю була ділом Поляків.

Та вказати на старинну повість про Фаляріса ще не значило пояснити легенду про Наливайка. Чи автори мемуарів та літописів свідомо кували брехню для певних своїх тенденцій? Чи

¹⁾ История Руссовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конисскаго, Архієпископа Бѣлорусскаго. Москва 1846, стор. 39.

свідомо й безпосередно копіювали повість про Фаляріса, переносячи її на Наливайка? Чи може були тут які посередні огнива, був між двома шпильями Фаляріс-Наливайко якийсь ряд горбів та пригірків? Іншими словами: може було й тут, як і в тисячних анальогічних випадках щось таке, що займало довгі віки фантазію ширших мас, не лише самих книжників, витворювало той настрій масової психології, що в анальогічних історичних ситуаціях усе велить їй робити анальогічні рухи та скоки фантазії, знаходити вислов для свого чуття в анальогічних плястичних формах. Ще иньшими словами: чи повість про Фаляріса була в XVII—XVIII віці відома на Україні лише декому з книжників, чи й ширшим масам бодай оśвічених людей, а коли була відома, то в якій формі? І яка форма тої повісти могла мати вплив на приклеєне того легендарного мотиву до особи Наливайка?

На отсі питання попробуємо по зможі дати відповідь.

II.

Зберімо поперед усього до купи те, що знаємо про Фаляріса¹⁾. Тукідід у VI книзі 4 розд. своєї історії говорячи про Сицилію і її важніші міста, згадує про Акрагант (римське Agrigentum, тепер Джірдженті) як кольонію міста Гелі. Переняті з Гелі порядки (*νόμιμα*) в Акраганті держали ся одначе не довго і були звалені тираном Фалярісом, який захопив пановане в свої руки і володів цілих 16 літ (570—544 до Хр.). Нема сумніву, що се був чоловік енергічний, який поклав підвалини могутности й зросту Акраганта: та певно се не обійшло ся без жорстокости, якою він силкував ся підперти свою власть. Про ту його жорстокість уже вчасно ходили між Греками вісти; вже грецький поет Піндар знає про те, що Фаляріс палив своїх ворогів у спіжевім бищі, коли в одній із своїх Пітійських од пише:

*Τὸν δὲ ταύρω χαλκῶ καυ-
τῆρα νηλέα νόον
ἔχθρὰ Φάλαριν κατέχει παντᾶ φάτις.*

Та тільки геть пізнійше, в пізних римських часах, у II—IV віках по Христовім різдві фантазія реторів та софістів пильнійше

¹⁾ Пор. Bindseil, Die Geschichte der Stadt Akragas bis zu ihrer Zerstörung durch die Römer (Programm des königl. fürstl. Hedwigachen Gymnasiums in Neustettin. Neustettin 1882), а також Pauly, Realencyklopädie V, s. v. Phalaris, Perilaos.

заняла ся сим тираном і звила довкола його цілий вінець оповідань, не так може фантастичних, як радше мандруючих або етіологічних, тоб то утворених для пояснення певних незрозумілих пізнішим поколінням памяток або установ. І так Поліен оповідає досить широко про те, як Фаляріс, з разу простий будівничий підприємець, підступом захопив у свої руки владу над Акрагантом, як підступом здобув одно місто Сіканців, підкупивши сторожів у їх збіжєвих складах, щоб продіравили на них дахи, аби збіжє замокло й зогнило; як иншим підступом здобув місто Уессу, сватаючи ніби то дочку тамошнього короля і потім піславши до неї з шлюбними подарунками відділ безбородих вояків у жіночих одежах, які впущені до королівської палати зараз же обсадили її і впустили Фаляріса до міста. Неясна Піндарова звістка про „немилосерного паляча в спіжевім биці“ розросла ся у Поліена і иньших реторів у повість про Атенця Перілля або Перілая, що збудував Фалярісови спіжевого бика з дверцями у животі як знаряд страшної смертної кари і з наказу тирана перший був покараний такою смертю. Иньший ретор Атенеї оповідає про нього, що любив різати і їсти малі діти, що ще ссали матірні груди. Гераклеїд оповідає, що він велів полонених ворогів кидати в кипучу воду або в огонь вулькана і т. и. Так і бачимо, що жорстокости часу Цезарів та переслідуваня християн, ще прибільшені реторською фантазією, переносять ся в минувшину і осідають на постаті того на пів казкового тирана. Найдалі в тім напрямі пішов якийсь безіменний ретор другого або третього віку по Хр., скомпонувавши від імени Фаляріса цілу книгу, 148 листів до ріжних осіб, і змалювавши в них не без дотепу моральне обличє тирана, що инколи любить побавити ся філософованєм на наукові та моральні теми, та при всякій нагоді виявляє свою властиву брутальну і цинічну душу. Ті листи дійшли до нас; уже патріярх Фотій розумів, що вони — фікція, хоча деякі Візантійці дуже любували ся ними. В остатніх часах вони якось мало звертали на себе уваги (вчений Німець Отто Ріббек переклав їх зрештою на німецьку мову), хоча варті пильнішого студіюваня власне як документ до психології мас із часу дегенерації римського цезаризму.

Подамо тут у перекладі початок пятого листу тої збірки, адресований „до Атенців“, де ніби то Фаляріс сам оповідає і коментує історію з Періллем і збудованєм спіжевого бика.

„Прийшов до нас, Атенці — пише буцім то Фаляріс — ваш майстер Періль і привіз із собою свої вироби змайстровані дуже штучно; за те ми радо прийняли його і наділили гідними надгородами не лише задля його штуки, але також особливо задля його вітчизни. Сей ото по короткім часі приніс до Акраганта вола зробленого зо спіжу, більшого від природної величини. Отже ми радо прийняли сю робучу і з чоловіком приятну скотину, і видав ся нам його вид дуже гідним тирана, гідним пошани, бо ще не показав нам укритої в ньому смерті. Та коли відімкнувши його черево відслонив

забійство повне всякої жорстокости
і смерть лютіїшу від всіх родів загибелі¹⁾ —

тоді похваливши його за штуку ми покарали його за неморальність, а не знайшовши нікого гіршого від майстра, ми звеліли, щоб він сам перед иньшими дав показ свого винаходу. І ось ми всадили його і підпалили огонь, так як сам навчив нас підпалювати, і так він дав правдивий показ своєї лютої мудрости. Бо анї ми не бачили, як він караєть ся, анї не чули його стогнання та вереску, бо з нутра його крик до караючих слухачів доходив як волове ричанє. Та про вас, Атенці, коли я почув, що сердите ся за страту свого майстра, було мені дивно, і доси не хочеть ся няти віри. Бо коли докоряєте, що я не замучив його якоюсь тяжшою смертю, то скажу вам від себе, що лютіїшої смерті я не придумав; колиж сердите ся, що в загалі покарано його, то попадаєте в підозріне, що й самі ви, що так надмірно величаєте ся своєю гуманністю, винуваті найлютіїшої жорстокости. Бож мусіло се бути або діло одного, або всего вашого міста, — сеж можна зрозуміти з самого вашого успособлення супроти мене. Отже коли той чоловік згинув по справедливости і ніхто з Атенян не подібний до нього, то чогож нам докоряєте? А коли несправедливо, то тим ви признаєте, що й самі не ліпші від Перілля“ і т. д.²⁾

Лишаючи на боці дальші софістичні мудрованя в тім самім роді, якими кінчить ся сей лист, згадаємо ще коротко про ті місця, де Фаляріс ніби то говорить про иньших своїх ворогів страчених у тім биці. Загально згадуєть ся про се в листі 13 до Стезіхора, де Фаляріс говорить про своїх ворогів: „з сих одні

¹⁾ Вірші цитовані з якоїсь затраченої трагедії.

²⁾ Phalaridis Epistolae... ed. I. D. a Lennep. Editio altera Godofr. Henr. Schaeferi. Lipsiae 1823, стор. 24—32.

спалені нами заперті в биці, иньші прибиті на хрести, щоб для решти були пострахом, аби не підготовляли для нас ніякого лиха; иньшим повипалювано очи, деяким повідрубано руки й ноги і кручено їх на колесах, а у иньших із голов зідрано шкіру“ і т. д. (*Epistolae* 82—84). В листі 58 згадуєть ся про 37 горожан Камаріни, що були полонені в війні, яку розпочало їх місто з Фалярісом і спалені в спіжу (стор. 206).

Зазначу в кінці, що як початок, так і кінець Фаляріса обснований павутиною легенди. Полієн оповідає, що Фаляріс бачив раз, як один хижий птах гнав перед собою ціле стадо голубів. Задививши ся на сю погоню він сказав, що голуби могли-б побороти свого ворога, як би мали відвагу. Сі слова тирана отворили очи Акраганцям і вони кинули ся на Фаляріса, зловили його і спалили в тім самім спіжевім биці, в яким він палив иньших (*Bindseil*, *op. cit.* 4).

На тих самих жерелах, що ретор, автор Фалярісових листів, опер свій діялог про Фаляріса иньший, далеко славнійший грецький письменник III віку по Хр., Люкіян із Самосати, де широко розмальовано розмову Перілая з Фалярісом при презентованю йому бика і кінцеве всадженє Перілая до страшної машини. З иньших старинних письменників говорять про Фаляріса і його бика ще Цицерон, Пліній старший, Аппіян, Сілій Італік і иньші. Для розповсюдження сеї повісти в пізнійших часах важне особливо те, що їй присвятив окрему главу в своїй всесьвітній історії християнський історик Павло Орозій. Сей „іспанський пресвітер“ за намовою сьв. Августина взяв ся написати нарис історії від початку сьвіта аж до його днів, з тою спеціальною метою — очистити християн від докорів, що через них упадає римська держава і що боги, розгнівані за упадок своїх культів та опустошенє храмів, насилають на край землетрясеня, повені, напади варварів, Готів, Свевів і т. и. І ось Орозій з наївністю і безкритичністю маскованою де-де зовсім плитким раціоналізмом вибирає із старинних істориків та мітографів усякі звістки про повені, землетрясеня, зарази, війни та жорстокости тиранів, щоб своїм сучасним дати „худу потіху“, що й давнійше жило ся людям не ліпше. Розумієть ся, що таке страховище, як повість про Фаляріса, було йому дуже на руку, і він оповівши про Фаляріса та Перілля і потім про латинського короля Аромуля (Ромуля!) додає: „Нехай же тепер вибирають (коли хочуть) Латинці та Сицилійці, чи воліли би жити в днях Аромуля та Фаляріса, що муками відбирали жите невинних, чи

в отсих християнських часах, коли римські цїсарі поперед усього кермуючи ся самою релїгією, вменшивши тиранства добром річи посполитої, навіть тиранам не роблять кривди“¹⁾).

Отсе оповіданє Орозія важне для літературної історії теми головно тим, що воно майже дословно вийшло в велику енциклопедію середньовікового історичного знаня, в тзв. *Speculum historiale* Вінкентія з Бове²⁾. Чи і на скілько воно було популярне в середніх віках, в устах проповідників, жонглерів, фацеціоністів і т. и., не можу сказати; в доступних мені збірках середньовікових проповідий (прим. тритомова збірка німецьких проповідий Шенбаха) та пізнійших новель і фацецій я не знаходжу ніякого слїду знайомости з сею темою і в загалі можна сказати, що в середньовіковій і пізнійшій літературі вона не дождала ся ніякого замітнішого обробленя, хоч би такого, як Люкіянів діялог. Так само не стрічаємо того мотиву ні в якій легенді про християнських мучеників, — найліпший доказ, що в часах остатніх Цезарів і пізнійше не було вже живої традиції про фактичне виконуванє такої смертної карі.

Та що думати про історичне ядро самого оповіданя про Фаляріса і його спіжевого бика? Ми зазначили вже висше, що иньші оповіданя про сього тирана виявляють усі прикмети людських анекдот і навіть тзв. мандруючих повістей. Уже се одно кидає деякий сумнів і на оповіданя про мідяного бика. Та ми маємо клясичне сьвідоцтво, яке подає нам правдивий ключ до зрозуміня сеї історії. Грецькі історики Полібій (XII, 25) і Діодор Сицилійський (XIII, 90), а за ними Цицерон (*In Verrem* IV, 43) оповідають, що в третім році 93 Олімпіяди Гамількар здобувши Акрагант забрав разом із иньшою здобичю також Фалярісового мідяного бика і завіз його до Картагїни. Пізнійше Сципїон Африканський, руйнуючи Картагїну, знайшов там сю памятку і віддав її назад Акрагантови, де вона стояла ще за часів Діодора. Значить, той спіжевий бик не був для Акраганців предметом обридженя й ненависти, спомином нелюдського тирана, а чимось иньшим, любим і шановним, правдоподібно памяткою якогось прастарого, забутого культу. Між істориками нема згоди, який се міг бути культ. Найпростійша догадка, давно висловлена

¹⁾ Pauli Orosii presbyteri Hispani adversus paganos Historiarum libri septem ...ed. Sigebertus Havercampus. Lugduni Batavorum 1767, lib. I, cap. XX (стор. 77—78).

²⁾ Vincentius Bellovacensis, *Speculum historiale* lib. III, cap. 107.

вченими (Böttger, *Kunstmythologie* I, 360), що маємо тут діло з якоюсь формою фенікійського культу Мольоха. Правда, против такого погляду підносять ся деякі поважні заміти (пор. Wolf Baudissin, *Moloch* у *Realencyklopädie für protest. Theologie und Kirche*, Herausg. von D. Albert Hauck, т. XIII, 281); головно-ж не маємо ніякого сліду, щоб Молох (властиво Молек або Мелек) дебудь був зображуваний у формі бика; натомість маємо багато виразних свідощів, що людські жертви приношено божищу зображеному „в мушинським образі“. Не багато далі провадить нас також думка Паулі (*Tübinger Kunstblätter* 1835, ч. 57), по якій акраганський спіжевий бик з голосовими приладами в нутрі був ремінісценцією родоських ревучих спіжевих биків. Родос був метрополією Гелі, якої філією був Акрагант, і ся вказівка може й довела-б до чогось, як би ми знали дещо докладнійше про ті родоські ревучі спіжеві бики; з неясних згадок старинних письменників можемо догадувати ся хиба, що й вони були приналежністю якогось культу, але якого — годі сказати на певно.

III.

На істноване якогось звязку між биком Фаляріса і фенікійсько-семітськими культурами наводить нас одначе друга парість легенди про мідяного чи спіжевого бика, що повстала далеко від Сицилії, на сході, в жидівсько-геленістичних кругах. У жидівських старозавітних книгах, а головно в тзв. другій книзі Царств маємо свідощтва про те, як юдейські царі Ахав і його внук Менаше (Манассія) заводили в Юдеї між иньшими сирийсько-халдейськими культурами також культ Молоха, якому жертвували дітий „через посередництво огню“. Власне Менаше був одним із завзятих сторонників того культу. „Він відновив місця культу, які зніс був його батько Гізкіягу, побудував жертовники Ваала, зробив (статую) Астарті такуж як зробив був його батько Ахав, король ізраельський, кидав ся на землю перед зорями небесними і молив ся до них“ (2 Царств XXI, 2—3). І далі кажесть ся про нього: „Він перевів свого сина через огонь, піддавав ся ворожбам і чарам, радив ся духів та ворожбитів“ (XXI, 6). Та про його мало не 50-літнє пановане Книга Царств оповідає дуже мало, майже самі загальники, додаючи на кінці: „Решта історії Менаше і все, що він зробив, і гріхи, яких допустив ся, все се докладно описано в книзі „Літописі королів Юди“ (XXI, 17).

Ся Літопись не дійшла до нас; пізнійша компіляція, звана Параліпоменон, подає мабуть із тих (або ще й з інших) давніших жерел деякі нові деталі про сього короля. І так при згадці про „переведене власного сина через огонь“ додано тут, що стало ся „в долині Бен-Гінном“; про сю долину знаємо з інших жерел, що вона була місцем культу Молоха і для пізніших поколінь лишила ся предметом обридженя та ненависти до тої міри, що її назва, перекручена на Гегенна (геєнна) зробила ся синонімом пекла, місця вічного огню. Далі подано ось яке оповіданє:

„Тоді Ягве вислав против нього воевод армії асирійського короля, які взяли Менаше, закували в заліза і звязавши його подвійним ланцюхом вислали його до Вавилону. І коли він був у тяжкім смутку, то старав ся прихилити до себе лице Ягве, свого Бога, упокоривши ся глибоко перед Богом своїх батьків. Він покликав його в молитві, і Бог дав ублагати себе і вислухав його благанє і вернув його назад до Єрусалима, на його царство, і Менаше пізнав, що Ягве — Бог“. (Параліпоменон кн. II, XXXIII, 11—113). Далі оповідаєть ся, як Менаше по тій пригоді зробив ся прихильником культу Ягве і додаєть ся знов: „Решта історії Менаше і його молитва звернена до Бога... все те записане в історіях королів Ізраеля. А його молитва, і як його вислухано, і всі його гріхи і злочини... все се записано в словах Гозаї“ (XXXIII, 18—20). Що се були за „слова Гозаї“, невідомо; Райс догадуєть ся, що маємо тут просту помилку копіста, що з числа множного *gōzāim* (пророки) зробив імя власне ¹⁾.

Король Менаше панував, як відомо, від 686 більше менше до 641 р. перед Хр. Книги, на які покликаєть ся 2 Царств і Параліпоменон, де мала містити ся його молитва, затратили ся давно, але користуючи ся згадками кн. Царств і Параліпоменон, уложив не швидше як у часі Маккавеїв, а може й ще пізнійше якийсь невідомий автор „молитву Манассії“, що дійшла до нас лише в грецькім тексті і у-перве цитуєть ся, і то в цілости, в відомім апокріфічнім творі старохристиянської літератури, в тзв. „Апостольських конституціях“. Думка деяких учених, прим. Фабріція (*Bibliotheca Graeca*, ed. Harless, lib. III, cap. 29, §. 4), що той сам автор-християнин, який написав Ап. Конституції, був також автором молитви Манассії, не має підстави не лише тому, що

¹⁾ Edouard Reuss, *La Bible, Ancien Testament, quatrième partie. Chroniquae ecclesiastique de Jerusalem. Paris 1878, Introduction* ст. 31 нота.

зміст молитви виявляє автора Жида, а не християнина¹⁾, але також тому, що в жидівськiм письменствi перших вiкiв нашої ери знаходимо також деякi натяки на сю молитву. Здається, що iснуване тої молитви в зв'язку з важкими обставинами, серед яких опинився жидівський нарiд під римським володінням, дало привід до дальшого розвою легенди про короля Менаше — великого грішника, що в хвилі страшної кари, допущеної на нього Богом, кається і чудом увільняється від лиха. І ось у жидівськiм коментарі (Таргумі) до 23 глави книги Параліпоменон читаємо: „І зробили Халдейці спижевий прилад і подірали його з усіх боків малесенькими дiрками, і заперли туди царя Менаше, і обложили його звідусюд огнем. І коли огонь почав пекти його, він благав помочи в усіх ідолів, які був наробив, та вони не пособили йому, бо нема з них пожитку. Тоді він обернувся і почав благати Єгови, Бога свого, і дуже упокорився перед Єговою, Богом своїх предків. І коли молився перед ним, зараз пішли ангели, що поставлені наставниками при Брамах Молитов, що є в небі, і позамикали перед ним усі входи Брам Молитов, що є в небі, і всі вікна та отвори небес, аби його молитва не була принята. Та в тій же хвилі звинулося милосерде Пана світа, якого правиця простягнена для прийняття грішника, що вертає до страху божого, і направляє настрої його серця до навернення. І зробило (милосерде боже) вікно і діру в небі під престолом слави його, і так Бог почув молитву його і прийняв його благає і словом своїм порушив *жула*²⁾, щоб розколовся і випустив (Менаше). І вийшов Дух із під крил Херувимів, і дунув на нього, на Менаше, з присуду Слова божого, щоб вертав назад до свого царства до Єрусалиму. І зрозумів Менаше, що Єгова — Бог, який сотворив небо і ті знаки та чуда, і навернувшися отак усім серцем перед Єговою покинув усі ідоли і вже не служив їм потому“³⁾.

Чи на повстане сеї легенди мало який вплив грецьке оповіданє про Фаляриса, не можемо знати напевно. Треба додати, що оповіданє в Таргумі опирається на старших рабінських

¹⁾ Поп. E. Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments, Erster Band стор. 166—67.

²⁾ В латинськiм тексті Фабриція очевидно через помилку mundum зам. mulum.

³⁾ I. A. Fabricius, Codex pseudepigraphus Veteris Testamenti. Hamburgi 1722, I, 1100.

жерелах (Пешікта рабі Р. Кагана, книга Арух і ин.), у яких спіжевий знаряд названо *мільн*, слово не зовсім ясне; пізнійші коментатори толкували його латинським *mula* — мула, але у деяких старших маємо толковане котел. Найновіший дослідник цього питання, Самуель Краус із Будапешту, доказує на тій основі, що легенда про короля Менаше первісно не мала нічого спільного з повістю про Фаляріса, що в ній оповідалося про всаджене короля в спижевий котел, під яким кладено огонь — рід кари досить звичайний на сході, практикований також на інших вавилонських бранцях, прим. на пророках Сідкіягу та Ехаві (згадка про них у Єремії ХХІХ, 22); традиція про сей рід смертної кари відгукається ще дуже часто в легендах про християнських мучеників¹⁾. Виходило би з того, що легенда Таргума про спижевого мула короля Менаше полягає на простім непорозумінні пізнішого автора, який із кітла, згаданого у давніших рабів, зробив мула.

Для нас важно однак, що власне в сій помилковій формі жидівська легенда про Менаше зробила ся популярною в масі Жидів геленістів і від них перейшла також до Греків. Згадки грецьких письменників кидають деяке світло також на хронологію розвою сеї легенди. Бо коли найстарший історик церкви, Секст Африкан (ІІ вік по Хр.) знає лише таку форму легенди, що „коли Манассе співав свою оду, потріскали на ньому кайдани, хоч були залізні“ (Krauss op. cit. 327), то вже в VII віці в коментарії Анастазія Синаїта на VI Псалом читаємо: *φασὶ γὰρ οἱ ἀρχαῖοι τῶν ἱστοριογράφων, διὰ πλεονεχθεῖς Μανασσῆς κατακλείσθη εἰς ζῦδιον χαλκοῦν ἀπὸ βασιλέως Περσῶν, καὶ ἔσω ὢν ἐν τοιούτῳ ζῦδιῳ προσήξατο μετὰ δακρύων τὴν προσευχὴν τῆς ᾠδῆς αὐτοῦ* (оповідають старі історики, що закований Манассія був замкнений у спижевого звіря королем Персів, і в нутрі того звіря почав зі слізки молити ся, виголошуючи свою молебну пісню). Із за слова *ζῦδιον* повстала була суперечка між проф. Нестле і С. Краусом; Нестле (*Zeitschr. für alttestam. Wissensch.* 1902, т. XXII, ст. 309—312) пропонував толкувати се слово нашим „зодіак“, себто сузір'є; на се справедливо відповів Краус, що таке толковане не дає ніякого зміслу, і радив лишити ся при первісним значінню слова *ζῦδιον* — постать подібна до звіря, статуя в звірячій подобі.

¹⁾ Samuel Krauss, Die Legende des Königs Manasse (*Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, Jahrg. 23, Bd. II, стор. 328—331*).

В тій формі переняли сю легенду пізніші Візантійці. У авторитетного лексикографа X віку Суїдаса під словом Манассе читаємо, що Манассе, безбожний король юдейський, був узятий у неволю Меродахом, королем ассирийським, і в кайданах заведений до міста Нініве і там замкнений у спижеву статую (*τὸ χαλκοῦν ἀγαλμα*). Про те, щоб се був прилад, у якому мали його спалити живцем, Суїдас не згадує, каже тільки загально, що мав там „за свої злочини понести кару“. Він помолвив ся Богу, щоб вибачив йому його гріхи, при чім византийський учений додає глибокоумну рефлексію: „Не велика була би слава Бога, як би спасав лише справедливих; але правдива доброта допускає також покуту грішника. Оттим то по Манассієвій молитві статуя силою божою була розірвана, а короля вавилонського Бог удобрухав так, що відправив Манассію назад до Єрусалима“¹⁾.

Відки взяв се оповіданє Суїдас, не знаємо; можливо, що з устної традиції, бо у давнішого історика Кедрена, який також оповідає про визволенє Манассії, власне нема згадки про спижеву фігуру (Krauss, op. cit. 328, нота). В тій Суїдасовій редакції, хоч і не в дословнім перекладі, прийшла ся легенда й до нас на Україну — коли саме, невідомо. Ми маємо в руках лише коротенький її переказ у одній історично-теологічній компіляції (її зміст, характер і жерела доси ще не висліджені) з XVII в., що зберігаєть ся в бібліотечі Сьвятооунфрейського монастиря у Львові. Теперішній завідатель сеї бібліотеки, о. Аристарх Крижановський, був ласкав уділити мені з неї дотичну виписку, яку тут репродукую :

Согрѣши ца^р Манасіа, преврати йїлтины [вѣ] идоолослѣжніе, жертвѣ творити и поклонати си ѣ. лѣтъ и ѣ. ѣ разгнѣва си на на Бгѣ, паче преда^х ѣго иномоу црѣ в' рѣцѣк: и затвори ѣго то^к ца^р в мѣди на изгнѣх. ѣ восплака си ца^р Манасіа в' мѣди ко Бгѣ ѡ свои^х согрѣшеніи^х, ѣ помилова ѣго Бгѣ, ѣ разсидѣ си мѣх, ѣ избѣжа Манасіа ѣз рѣки непроїатела.

Як бачимо, легенда має тут знов деякі відміни супроти Суїдасової. Про звірячу подобу тої „міди“, в яку заперто Манасію, нема мови; натомість досить виразно видно таке розумінє руського автора, що тут ходило не о спаленє, а о замороженє голодом у кімнаті чи клітці з мідяної бляхи. Манасія, чудом увіль-

¹⁾ Suidae Lexicon graece et latine, Halis et Brunsvigiae 1853, ed. G. Bernhardt, т. II, ст. 682.

нений із тої клітки втікає з ворожих рук; Суїдасів мотив, що Бог змягчив серце ассирийського царя і сей добровільно пустив його на волю, також забутий. Значить, тяжко припустити, щоб легенда про Манасію в тій формі, як її маємо в василіянським рукописі, була жерелом оповідання про смерть Наливайка в „Історіи Руссовъ“. Виключним її жерелом і далі мусимо вважати західну парість — оповідане про Фаляріса в тій формі, в якій його остаточно передали Орозій та Вінкентій із Бове.

Чи сам кс. Йончинський приложив старе клясичне оповідане до Наливайка, можна дуже сумнівати ся. Мусів се бути збірний витвір шляхетської фантазії, яка під вражінем пізнійших козацьких завірюх чим раз сердитійше малювала кінець першого їх ініціатора, і не задоволяючи ся вже самою Фалярісовою жорстокістю веліла ще перед всадженем до бика коронувати Наливайка розпаленою зелізною короною — найкращий доказ, що шляхетська душа вже тоді відчувала за тими ніби *hultajstwami roganicznych kozaków* симптом чогось далеко глущого, симптом змаганя всего українського народа до своєї „корони“, до своєї національної самостійности, і силкувала ся на сі змаганя відповісти по свому, караючи одного з їх ініціаторів усіми жорстокостями, на які могла здобути ся клясична і середньовікова фантазія.

Др. Іван Франко.

